

Dichter bij de stilte van het moment der waarheid

Begeleidingskundige
bespiegelingen geïnspireerd
door *Het uur U* van
Martinus Nijhoff

Dr. Michiel de Ronde

*Eén ogenblik had de geest
in vergezichten gedwaald.*

Inleiding

De woorden van het motto voor dit artikel zijn afkomstig uit het grote gedicht *Het uur U* van Martinus Nijhoff. Ze zijn even mysterieus als de rest van het gedicht. Wie is die geest? Wat wordt er gezien in die vergezichten? Waarom maar één ogenblik? En hoe kan men daarin dan dwalen? Ondanks al deze vragen is het duidelijk dat het in het gehele, lange gedicht, dat meer dan 450 versregels nodig heeft, gaat om het beslissende moment, een punt in de tijd waar alles om draait.

Dat wordt niet alleen onderstreept door de titel van het kunstwerk, maar ook door de wijze waarop in verschillende fragmenten ervan wordt verwezen naar dat alles bepalende, maar tegelijk zo ondefinieerbare ogenblik.

Veel van de gedichten van Nijhoff spelen zich af op de grens van verschillende werelden: bij een brug, een raam, een deur, tussen hemel en aarde, bij het veer, aan het water. Nijhoff creëert in zijn werk telkens het besef van een overgangsmoment tussen de ene en de andere werkelijkheid, het spannende ogenblik waarop het inzicht een moment doorbreekt en het perspectief op de wereld voor een tel verschuift en de realiteit zich plotseling voordoet in een andere gedaante. Deze kenmerkende eigenschap van de poëzie van Nijhoff maakt haar interessant voor de begeleidingskunde; ook in de praktijk van het begeleidingskundig handelen gaat het om grenservaringen en overgangsmomenten waardoor de wereld een nieuwe betekenis krijgt. In begeleidingssituaties, individueel of in kleinere groepen, maar soms ook in bijeenkomsten van grotere groepen, doen zich

wel van die intensieve ervaringen voor, waarbij sprake is van het besef dat het hier gaat om het wezenlijke, dat de kern wordt geraakt, dat er iets verspringt, waardoor alles anders wordt. Het zijn ongrijpbare momenten, waarin de stilte gevuld en gedragen is en waarvan ieder het belang ervaart. Dit artikel heeft de bedoeling om met behulp van het gedicht *Het uur U* dichter bij dat moment der waarheid te komen, om het karakter ervan beter te begrijpen. Wat gebeurt daar?

In de literatuur over adviseren en begeleiden, over coaching, training en supervisie worden de begrippen reflectie en betekenisgeving veel, we kunnen wel zeggen, zeer veel gehanteerd. Het helpen bij en stimuleren tot reflectie kan beschouwd worden als een belangrijke kern van het begeleidingskundig handelen (De Ronde, 2015). De begeleider heeft een methodisch handelingsrepertoire ter beschikking dat hem in staat stelt zijn helpende rol te vervullen en het reflectieproces op gang te brengen en te houden. Het gevaar is echter dat we met al onze reflectie en al ons vragen naar betekenisgeving bijdragen aan een inflatie van deze begrippen, alsof het iets is wat we even tussendoor kunnen doen, ergens op een terrasje onder het genot van een kopje thee, of als iets wat we bedrijfsmatig in beleidsprocessen kunnen pakken, en als een technische handeling, een beroepsmatige routine kunnen organiseren. Nijhoff herinnert ons eraan dat de spiegel-functie van de reflectie niet vrijblijvend is, dat het een heiligheid in zich bergt, omdat het raakt aan het wezen van waar het om gaat in het leven. De dichter van *Het uur U* doet ons beseffen dat we in die reflectie ons op de grens begeven, daar waar het beslissende plaatsgrijpt (Vergelijk Weijers, 2012).

Voor de begeleidingskunde is het daarom van waarde om de meer fundamentele vraag aan de orde stellen, – daarover is maar weinig geschreven – wat er nu eigenlijk gebeurt als een mens tot inzicht komt, wat de kwaliteit is van het ongrijpbare moment waarop de betekenisverschuiving zich voordoet, wat de aard is van het ingrijpende besef dat zich dan aandient. Voor het beantwoorden van deze vragen hebben we de taal van de dichter nodig.

Daarom laten we ons geleiden door Martinus Nijhoff als dichter van de liminale ervaring, van het 'ondeelbaar moment van stilte, het trillend moment van stilte waarin ziel en oneindigheid confronteren' (Van Dijk, 2006). *Het uur U* van Nijhoff, één van de grootste poëtische werken die de Nederlandse taal heeft voortgebracht, fungeert voor ons als spiegel om de gerichtheid van ons eigen begeleidingskundig handelen te verstaan. Dit artikel, waarin we het gedicht stap voor stap volgen, kan gelezen worden als een luisteroefening naar *Het uur U* vanuit de context van het werk van de begeleider. Dat is, zo zal duidelijk worden, een paradoxaal streven, want om werkelijk te luisteren, blijken we die context juist te moeten loslaten, en bereid zijn de leegte, de context-loosheid, toe te laten.

Interpretatie in fragmenten

De onbestemdheid van de stilte en de leegte wordt direct vanaf de aanvang van het gedicht opgeroepen en gevoeld. Het begint als volgt:

*Het was zomerdag.
De doodstille straat lag
te blakeren in de zon.
Een man kwam de hoek om.
Er speelde in de verte op de stoep*

*een groep kinderen, maar die groep
betekende niet veel,
maakte, integendeel,
dat de straat nog verlatener scheen.
De zon had het rijk alleen.
Zelfs zij, wier tweede natuur
hen bestemde, hier, op dit uur,
te wandelen: de student,
de dame die niemand kent,
de leraar met pensioen,
waren van hun gewone doen
afgeweken vandaag;
men miste, miste hen vaag.
Sterker: de werkmans die
nog tot een uur of drie
voor bomen in 't middenpad
de kuilen gegraven had,
had zijn schop laten staan
en was elders heengegaan.*

Met deze opening wordt de lezer direct in een situatie gebracht waarin het houvast van het vanzelfsprekende en het vertrouwde hem wordt ontnomen. Het tafereel op zich is niet opzienbarend, eerder alledaags: een straat, een man, een zomerdag. Het feit echter dat de straat leeg is en dat de dagelijkse aanwezigheid ontbreekt, geeft de lezer een gevoel van *Unheimlichkeit* en daardoor een zekere alertheid. Er is iets aan de hand, of, beter gezegd, er is iets op handen. Het gewone is niet gewoon vandaag. Als we dit fragment interpreteren vanuit onze vraag naar de aard van het moment van inzicht, dan is onze eerste conclusie dat dat moment vereist dat we stil worden en de drukte en de gewoonte van onze 'tweede natuur' voor een ogenblik loslaten. De werkmans, de leraar met pensioen, de student en de dame die niemand kent, zijn doorgaans aanwezig in hun aldus benoemde sociale rollen, hun tweede natuur, waar wij hen en

zij zichzelf mee vereenzelvigen. Nu, op dit moment, zijn zij als zodanig afwezig. Dat roept een zekere leegte op, een onbestemde stilte die ontstaat als we loskomen van onze dagelijkse gewoonten. Wie er wel zijn, maar op dit moment slechts in de verte nog en daardoor nog onbeduidend, dat zijn de kinderen. Zij zijn, zo zal later blijken, puur natuur, of om het ongebruikelijk te zeggen 'volgens hun eerste natuur'. Maar voordat die kinderen worden bereikt in het gedicht, moet er eerst nog veel gebeuren. Het gedicht vervolgt:

Maar vreemder, ja inderdaad
veel vreemder dan dat de straat
leeg was, was het feit
der volstreekte geluidloosheid,
en dat de stap van de man
die zojuist de hoek omkwam,
de stilte liet als zij was,
ja, dat zijn gestrekte pas,
naarmate hij verder liep,
steeds dieper stilte schiep.
Geen dief overtrof, geen spion,
hetgeen hij moeiteloos kon,
en het gevederde leder waarop
de god Hermes van zijn bergtop
neder te dalen placht,
doorkruiste het ruim niet zo zacht
als hij daar op straat kon gaan,
gewoon lopend, met schoenen aan.

Het karakter van de stilte lijkt te verschuiven. De leegte van de straat en de afwezigheid van de gebruikelijke taferelen daarop, die aanvankelijk vooral een gevoel van onwennigheid vertegenwoordigen, roepen nu met de voortschrijdende stap van de man een spanningsvolle en verwachtingsvolle stilte op. Er staat iets op stapel... Er gaat iets

gebeuren... In die normaal gesproken zo gevulde ruimte, vol van drukte en bedrijvigheid, gaat daar nu die enkeling, *in de volstreekte geluidloosheid*. De associatie met de god Hermes wordt gelegd; in de Griekse mythologie is hij als zoon van Zeus de boodschapper van de goden en tegelijk zelf de god van de handelaren en dieven. Wil deze man iets van ons? Moeten wij op onze tellen passen? Heeft hij ons iets te zeggen, een bericht uit een andere wereld misschien? Tegelijk is deze man als ieder ander, als u en ik, *gewoon lopend, met schoenen aan*. De geschetste spanning is illustratief voor begeleidingssituaties. De begeleidingskundige is enerzijds een gewoon mens onder de mensen, en tegelijk is hij voor dit moment bijzonder, omdat hij degene is die een nog oningevulde ruimte schept en een nog niet vervulde verwachting vertegenwoordigt. Met het begin van een begeleidingstraject betreden we een onbekende ruimte, en nog niet verkend gebied. Als we – als individu of als groep – een begeleidingstraject aangaan, dan geven we ons eraan over zonder te weten waar we aan beginnen en wat er zal gaan plaatsvinden. Wel weten we dát er iets gaat gebeuren. Daarvoor kijken we naar de begeleider.

Hij maakte op het trottoir
het onheilspellende, maar
onhoorbare gerucht
van een hoog in de lucht
verschoten vliegerbericht:
in een wolkje ploft licht
tot een blinkende ster uiteen,
en langs de hele vuurlinie heen
weet men: dit meldt het uur u,
nu gaat het beginnen, nu
verdwijnt de onzekerheid
van de mij vergunde tijd,
nu is het voor alles te laat.

De stilte die dan ontstaat,
is een stilte, niet slechts naar de vorm
een stilte voor de storm,
maar een stilte van het soort
waar dingen in worden gehoord
die nog nimmer het oor vernam.

Er komt geen boodschap van de goden. Hermes daalt niet van zijn bergtop neer. Wel appelleert de man met zijn enkele gebaar aan een hogere wereld. Het wolkje in de lucht dat hier geïntroduceerd wordt, en verder in het gedicht mee zal gaan, is een signaal. Het lijkt verbonden te zijn aan iets van een herinnering en een roeping, en die, op hun beurt, roepen het besef op van een strijd die op het punt van uitbreken staat. Er blijkt plotseling sprake te zijn van een vuurlinie, van strijdende partijen, van een gevecht op leven en dood. De leegte van de straat, het loslaten van de dagelijkse beslommeringen van onze tweede natuur, het toelaten van de stilte en het daarin geconfronteerd worden met de wetenschap enkeling te zijn, het besef mens te zijn op aarde, dat alles brengt ons bij een onomkeerbaar moment, dat zich niet laat verloochenen. De stilte die aanvankelijk de gedaante had van onwennige ruimte en leegte en daarna overging in een stilte van gespannen verwachting, verandert nu in een gevulde stilte, een sprekende stilte, een stilte *waar dingen in woorden gehoord die nog nimmer het oor vernam*. In de begeleidingskunde gaat het eveneens om het laten oplichten van de dingen die we eigenlijk wel weten, maar nauwelijks toelaten, om het aanraken van het besef dat ergens sluimert, de herinnering die weggedrukt is, om het activeren van de stem die woordeloos spreekt, die het onbenoembare en onnoemelijke aanwezig stelt en aandacht

vraagt voor datgene wat zich niet laat ontkennen maar vaak wel omgeven is met spanning en strijd.

Zo ook hier. Toen de man kwam
en met zijn gestrekte pas
voortliep, begon men het gas
in de buizen onder het huis
te horen, en het gesuis
van water onder de straat,
en in de elektrische draad
naar radio en telefoon
een vonkende zoemertoon,
als waren er bijen in de buurt.

Met het aanraken van het hogere, het wolkje, het licht, de blinkende ster – stuk voor stuk woorden die een religieuze symboliek in zich dragen – begint men ook het onderaardse te horen. Er is niet voor niets sprake van strijd. De hemelsferen zijn antagonistisch verbonden met de stemmen van de onderwereld. De suggestie van de heen en weer gaande beweging tussen hoog en laag wordt nog versterkt door de wonderlijk aandoende associatie in de regel 'als waren er bijen in de buurt.' Wie het werk van Nijhoff kent, zal hier direct denken aan *Het lied der dwaze bijen* "die streven naar hoger honing" en in "een zacht zoemen, een steeds herhaald niet-noemen" steeds hoger wilden stijgen. Nijhoff ziet dat als een verleiding, want het gebeurt in het gewone leven, in het dagelijks bestaan. Ook *Het uur U* getuigt daarvan, zo zullen we zien. Ook in begeleidingssituaties roepen het hogere en het lagere elkaar wederkerig op. De momenten van moeite en confrontatie met tekort zijn tegelijk ook de ogenblikken waarop het verlangen wordt gevoeld. De perioden van stagnatie of crisis zijn tegelijk

ook vaak momenten van overgang waarop er ruimte ontstaat voor wat men echt belangrijk vindt en waar men elkaar eigenlijk op wilt vinden. Het ideaal en het onbewuste, het nastrevenswaardige en het verdrongene, het verlangen en het verworpene liggen doorgaans dicht bij elkaar!

Er werd niet gegluurd.
Gewoonlijk, als iemand passeert
is men geïnteresseerd:
men vouwt met voorzichtige hand
vitrages terzijde, want
elke voorbijganger is
min of meer een gebeurtenis.
Was er niets te zien
aan hem? – Kwam het misschien
doordat iedereen sliep,
of doordat hij zo zacht liep,
dat geen vitrage bewoog?
Nee, nee, elk raam was oog
was toegeschoven lid
voor het oog van een uil die zit
te spieden op zijn tak.

Men geeft zich niet zomaar over aan de confrontatie. Liever blijft men op veilige afstand, gehuld in de rol van toeschouwer, enigszins afgeschermd achter het raam, met gesloten vitrages. Men ziet wel, men voelt wel, men beseft wel dat het hier ergens om gaat, maar men laat nog niets merken. ‘Hou je gedeisd,’ dat is het devies, want je weet nooit waar dit op gaat uitlopen. Anticiperende weerstand zouden we dit in begeleidingskundige termen kunnen noemen. Een gedaante van de stilte die de meeste begeleiders maar al te goed kennen, en waarvan het de kunst is om die als begeleider te verduren, want juist daarin zal het ontstaan.

De stilte, die niets verbrak,
ging trillen en werd muziek.
Het is een groot woord: paniek,
maar het tekent de stille schrik
die op dat ogenblik
de ledige straat beving.
Een traag wolkje, als een eilandje in
de heldere hemel ontplooid,
beduidde het nu of nooit
Ophanden zijnd offensief.
Al wie de kijker ophief,
zag op de zee van azuur
een slagschip, klaar voor vuur.
Was het vriend of vijand?
Niet uit te maken, want
het schip voerde geen vlag.
Zoals ook de man die men zag,
het minste niet droeg dat een man
van een man onderscheiden kan.

Juist omdat de stilte niets verbreekt en daardoor sprekend aanwezig blijft, is zij onontkoombaar; zij gaat trillen en wordt muziek. Men kan niet volharden in de rol van toeschouwer. De mens wordt geraakt in zijn gemoed. Het wolkje aan de hemelse gewesten blijkt een slagschip te zijn, gereed om te vuren. De strijd staat op het punt van uitbreken. Moeten we dat wat zich nu aandient, verwelkomen of tegenhouden, hebben we hier te maken met een vriend of een vijand? Het beslissende moment blijkt gevuld te zijn met vrees en nieuwsgierigheid, met toenadering en afstoting, met angst en fascinatie beide. Zoals het hogere het lagere raakt, zo raakt de angst aan het verlangen en het vreemde aan het eigene. Dat is wat de begeleider doet: hij brengt de ander bij zijn ambivalenties; bij die zaken die omgeven zijn met strijd en conflict, bij het ontkende aanwezige en de presentie van de

ontkenning, bij datgene wat ons eigen en vreemd tegelijk is, waar we naar toe neigen en waarvoor we weg vluchten. Opnieuw, de kunst voor de begeleider is om het te laten gebeuren, om er zelf niet voor te vluchten en het ook niet te gretig te omarmen. Het gaat om de spanning immers.

En ook de muziek zong door,
werd een groot, onzichtbaar koor.
Want sedert water en gas
en het zoemen hoorbaar was
van de elektrische stroom,
hadden ook hartklop, en droom,
en geeuw, en bloedsomloop,
en wanhoop, en stille hoop,
kortom, al wat nooit stem werd,
zich gemengd in het ver concert
dat tegen wil en dank
steeds duidelijker van klank
uit de stilte kwam opgeweld.
Verlangen, doodgeknelde,
een kind vermoord in een put,
riep, eensklaps wakker geschud,
om speelgoed en speelgenoot.

De kinderen die bij de aanvang van het gedicht nog ver weg waren, aan het einde van de straat, en toen nog niet veel betekenden, krijgen hier in dit fragment hun parallel in het wakker roepen van de weggedrukte stemmen van verlangen, hartstocht en hoop. Het ongehoorde en onverwoorde blijkt te maken te hebben met het kind in ons, onze eerste natuur, zo zouden we kunnen zeggen. Op de een of andere manier herinnert de man in de straat ons aan het oorspronkelijke en ongerepte, dat ergens, diep in ons, begraven ligt. *Het uur U* roept hier associaties op met het andere bekende werk uit de poëzie van Martinus Nijhoff, *Het kind en ik*, waarin

het kind (in “een zwarte spiegelgrond” en tegelijk in “een tuin onbetreden”) de andere, ongekende, kant van onszelf vertegenwoordigt.

In de begeleidingssituaties gebeurt iets soortgelijks: als men de spanning van het onbekende weet te verdragen, dan zal de onderstroom stem gaan krijgen, en die blijkt dan te maken te hebben met het ongerepte in ons, met zijn pijn en spontaniteit beide. Spontaniteit omdat het oorspronkelijke in ons de vrijheid van het spel en het verlangen naar de speelgenoot kent, en pijn, omdat dat deel van ons zo vaak niet gehoord en niet gekend wordt, en, met de woorden van ons gedicht, doodgeknelde, is.

Want wat dood is, is dood,
maar wat vermoord is, leeft voort,
leeft voortaan minder gestoord
dan wat onbestorven leeft.
De daad die men naliet, heeft
meer kwaad dan de daad gedaan.
Om gestorven dood te gaan
is genade, maar wee hem die
als in dubbele agonie
levens- en stervenspijn
tegelijk voelt: hij moet het ravijn
des doods over zonder brug.

Het kind blijkt verbonden te zijn aan de dood. Het was immers in zijn bestaan ontkend, vermoord in een put, en dat is een vorm van niet-leven. Het kind in jezelf niet toelaten is leven in een staat van permanente stervenspijn, want wat op die wijze gesmoord en vermoord wordt, blijft desondanks, in zijn ontkende vorm, een levende werkelijkheid. Met het noemen van ‘de brug’ refereert Nijhoff in dit fragment opnieuw aan een vaak terugkerend thema in zijn werk. Het bekendst is zijn gedicht

Ik ging naar Bommel om de brug te zien...
 Treffender nog is de parallelle met het centrale vers uit *De soldaat en de zee*:
 “Geleidelijk bracht de brug/van het leven, over het leven/mij naar mijn oorsprong terug /en ik werd die ik was gebleven.” Hoe kan men leven als men een deel in zichzelf ont-kent en verdrukt? Creëert men daarmee niet een gapend gat, een afgrond, een ravijn? En waar is dan de brug die terugvoert naar het echte bestaan? Misschien mogen we begeleidingssituaties opvatten als een poging om de brug te vinden naar iets van die oorspronkelijkheid in onszelf, een brug die leidt naar het opheffen van de zelfontkenning en naar de bereidheid om de pijn van het verlangen te voelen. Het gaan van die brug kan echter niet zonder de duizeling van het ravijn te voelen.

Hij liep betrekkelijk vlug,
 de man, maar niet vlug genoeg
 of ieder raam besloeg
 door de adem van de mond
 die zich sperde, maar woorden niet vond,
 al sperde hij zich nog zo wijd.
 En tegelijkertijd
 met dit onnoemlijk wee
 bracht de muziek met zich mee,
 - let wel, in een straat die liefst niet
 rept, als het kan, van verdriet,
 die, integendeel, opgewekt,
 zich slechts het leed aantrekt
 dat een ander ondergaat, -
 let wel, in zulk een straat,
 toen daar achter raam aan raam
 de stamelingen tezaam
 een infernale taal
 aanhieven – nog eenmaal,
 geen kreet brak uit dan gesmoord, -
 toen daar dit hels accoord
 in de hete lucht in het rond
 trilde, zodat wie daar stond,

hetzelfde zou hebben gedaan,
 - hetgeen zeggen wil: heengegaan –
 als de man die zijn schop vergat,
 die kuilen gegraven had
 maar de bomen niet geplant, -
 toen daar dan die dissonant
 schrille spiralen schreef
 naar een schuldeloos wolkje dat dreef
 in een onbewogen zee, -
 bracht de muziek met zich mee,
 - want zo is muziek: zij speelt -
 terwijl inmiddels het beeld
 van de schrijdende vreemdeling
 langs de huizen verder ging,
 dat ieder sterveling daar
 een visioen werd gewaar
 van schier hemelse euphorie.

Er is geen ontkomen aan. De adem wordt ons benomen. De stilte doet zich nu voor in de gestalte van de verbijstering. Het is zo vele malen gemakkelijker om over de weg van anderen te praten dan om de eigen weg te gaan. Het is zo verleidelijk om zich met het leed van de ander te bemoeien om, zodoende, eigen pijn en tekort niet te hoeven voelen. Het liefst lopen we weg voor dit moment van inzicht, want we worden ononkoombaar met onszelf geconfronteerd. Het koor van stemmen uit ons onbewuste zijn – onze hartklop en droom, onze wanhoop en stille hoop – “schrijft schrille spiralen” naar het wolkje van de schuldeloosheid. De tegenstellingen zijn vol spanning en blijken elkaar op te roepen als de twee polen van een magneet. De heen-en-weerbeweging tussen de hogere dimensie van de eeuwigheid – de onbewogen zee – en de niet meer te onderdrukken stemmen van het nimmer-gerealiseerde verlangen en de onvervulde hoop in ons eigen sterfelijk bestaan, wordt – ook al is het een hels accoord – tot een muziek die speelt.

Het feit dat de dichter dit zo nadrukkelijk noemt, het *spelen* van de muziek, herinnert ons weer aan het kind in ons dat roept om speelgoed en speelgenoot. Het fragment doet ons denken aan de pijn van de barensnood, want, ook hier weer het spel van tegenstellingen, het resultaat is de geboorte van een visioen van hemelse vreugde en heerlijkheid.

De man in de straat is daar slechts als vreemdeling. Hij lijkt niet anders te doen dan de mens aan zichzelf te herinneren. Dat lijkt mij ook de belangrijkste rol van de begeleider te zijn; zodanig aanwezig zijn dat de ander niet anders kan dan zichzelf onder ogen komen. Dat is beangstigend, want het confronteert, maar het is evenzeer bevrijdend, want het laat vergezichten zien.

De dokter, bijvoorbeeld, die
 in de straat als huisdokter pas
 een praktijk begonnen was
 sinds hij als jong assistent
 een verstrekkend experiment
 had opgegeven omdat
 hij er hoogstens droog brood van at, -
 hem bracht de wilde muziek
 terug in een stille kliniek:
 hij zag zichzelf staan,
 witte jas, rubber handschoenen aan:
 in een kast langs de muur
 spraken de dingen van glazuur,
 email, glas en metaal,
 een tintelende taal
 van een achter alle kwaad
 verrijzende dageraad. –
 De rechter zag zich staan
 zonder ambtsgewaad aan:
 geen toga, geen muts, geen bef:
 niet dan uit rechtsbesef
 en met geheven hand
 deed hij de eed gestand:
 in naam der gerechtigheid

schold hij de zonde kwijt
 en had eigen schuld bekend. –
 De dame die niemand kent,
 het krenge, zoals men haar noemt,
 zag, zonder blouse gebloemd,
 zich naakt als Diana staan
 in een woud: een hert kwam aan:
 en toen zij zag hoe hij
 knielde, knielde ook zij:
 haar hand beefde, haar oog blonk
 nu zij levend water dronk.

Het koor van ongehoorde stemmen blijkt de mens te raken in zijn betere zelf, in zijn roeping en ideaal. De dokter, de rechter en de hoer zien in visionaire verbeelding wie ze eigenlijk bedoeld zijn te zijn. Het loslaten van de tweede natuur, betekent niet dat het maatschappelijk zelf volledig afwezig is, integendeel, het dient zich juist in zijn eigenlijke bedoeling aan. Het beroep blijkt een roeping te zijn en de maatschappelijke rol blijkt een wezenlijke bijdrage te leveren aan het leven.

Het dagelijks werk krijgt voor de mensen in de straat in de vergezichten die ze zien een existentiële diepgang en komt te staan in het licht van liefde, recht en hoop. Daar gaat het immers om in het bestaan.

Zo zag iedereen wat,
 De één dit, de ander dat.
 Maar het puur geluk dat men mocht
 smaken: één ademtocht
 duurde het, en werd verstoord.
 Men was als 't ware aan boord
 van een opgegeven schip,
 waar men de verdwijnende stip
 naooogt der reddingsboot:
 zo hoog stijgt dan de nood
 dat men, naar geloof gebiedt,
 olie in de golven giet:

één ondeelbaar moment
treedt rust in, rust ongekend:
het schip ligt roerloos recht:
maar reeds rolt over de plecht
een zware golf, olie-vermengd,
en hetgeen voor de zee was bestemd
komt in 't vuur, ontploft, en het wrak
vol bezoedeld zeewater zakt
als een baggergevulde praam.
Zo zakte, achter elk raam,
in de spiegelgladde vloed
een mens zijn beeld tegemoet,
zijn eigen ontredderd beeld.–

Het inzicht is er in een flits, een rijk moment van verlichting, een ondeelbaar ogenblik van helder weten en onverhuld zien. Maar – ook al draagt het de eeuwigheid in zich – het duurt niet langer dan luttele seconden. Daarna is er weer het andere weten, dat van de dagelijkse werkelijkheid en de eigen feitelijke realiteit. Het beeld van het slagschip klaar voor de strijd, moet plaats maken voor een vaartuig in hoge nood, waarbij zelfs de reddingsboot niet meer te bereiken is. Slechts het religieuze ritueel van het laatste oliesel resteert, en zelfs dat levert alleen maar bezoedeld water op. Wie in de spiegel van de roeping en het ideaal heeft gekeken en zichzelf in dat licht heeft geschouwd, moet wel beseffen schromelijk te kort te schieten.

O, die olie verspeeld
was geenszins verspild geweest!
Eén ogenblik had de geest
in vergezichten gedwaald
en was, door het oog van een naald,
als een kermel, binnengegaan.
In welk land kwam hij aan?
Op aarde.– In eigen land.–

Is het dan voor niets geweest, dat inzicht, als alleen de ontreddering maar toeneemt? Nee, zeker niet. Nijhoff neemt ook hier weer de toevlucht tot godsdienstige beelden. Even is de mens deelgenoot geweest van het 'koninkrijk der hemelen', waarvan de heilige schrift zegt dat het gemakkelijker is dat een kameel gaat door het oog van een naald dan dat een rijke het paradijs beërft. Even heeft de mens verkeerd in de wereld zoals de werkelijkheid moet zijn. Maar, we hoeven ons niet te vergissen in eventuele religieuze bedoelingen, de dichter brengt ons direct weer terug naar onze aardse werkelijkheid. Het gaat in het visioen niet om een zaligheid in een hiernamaals, nee, het gaat om de wereld van elke dag. Ook hier raakt 'Het uur u' een terugkerende thematiek in het werk van Nijhoff, namelijk dat van het tweede en het derde land. Het heeft te maken met de overtuiging van Nijhoff dat de zin en de betekenis van het leven uiteindelijk in de gewone werkelijkheid, het dagelijkse bestaan gezocht moet worden en het is de taak van de dichter om daar woorden aan te geven, 'woorden en hun stilte', overigens. De weg 'der dwaze bijen' die streven naar hoger honing is een doodlopende. Als de zin niet op aarde, het eigen land, te vinden is, dan is die nergens te vinden. Zo gaat het in de begeleiding uiteindelijk altijd om de concrete werkelijkheid. We luisteren naar het kind in ons, we horen de stem van het verlangen en laten ons leiden door het vergezicht van het ideaal, maar daarna: altijd weer terug naar de dagelijkse realiteit waar het moet gebeuren en waar moet worden gemaakt, maar waar ook de moeite en het tekort is. Het blijkt dat we de spanning tussen die twee niet lang kunnen verdragen, daarna moeten we ook weer even loslaten.

Gelijk een maan was de hand
die over het voorhoofd gleeed
en door een dauw van zweet
zich langzaam voortbewoog;
en ook het starend oog,
dat wijd open bleef staan,
het deed meer aan een maan
denken dan aan een zon.
Maar weldra, uit dooiende bron,
ontsprong, sprongsgewijs, het bloed,
en reeds spoelde op die vloed
– zoals na onweer een boom
de rivier afdrijft – de droom
met wat hij aanrichtte uit zicht.
Men ademde als verlicht
het amen na van een preek.
De geest, toen hij nederstreek
uit het ledige zwerk
en thuiskwam onder de zerk
van vast werk en dagelijks brood,
was dankbaar dat deze dood
hem bevrijdde van ruimtevrees.
Hij was, terug in het vlees,
moe, weliswaar, zeer moe,
maar was, platgezegd, blij toe
met dit vlees, zo zwak het was:
geen zo groot te kort in kas
dat niet geschoven kon
op die gebrekkige compagnon
die 't lot hem beschoren had.–
Maar kijk, die metgezel zat
alweer aan het schrijfbureau
te zwoegen, en wel zo,
dat de geest, beschaamd neerziend
naar die trouwe, arbeidzame vriend,
niet dan een lastige traan
verdrijvend tot hem dorst gaan.
Deze echter, uit stil verweer,
legde de pen zelfs niet neer,
schoof geen stoel bij, keek niet op.–
Er zat voor de geest niets op,
dan dat hij weer ontsteeg
naar zijn ballingsoord, blauw en leeg

tussen aarde en zon.
Even keek de compagnon
de gewillige na op zijn vlucht
peinsde, zag in de lucht
een wolkje, en zag dat daar ging
nog steeds die vreemdeling,
nog steeds die man door de straat.

Kunnen we het inzicht, het moment der waarheid, eigenlijk wel waar maken in ons dagelijkse realiteit? Het bovenstaande, duistere fragment, suggereert de onmogelijkheid. Hoewel het zomerdag is en de straat blakert in de zon, doet het oog dat zag, eerder aan het schermerlicht van de maan denken, dan aan de helderheid van de zon. Wat is die bron, waar sprongsgewijs het bloed uit vloeit en een stroom vormt die het vergezicht, de droom, doet wegdrijven? Liever vergeten, komt het daar op neer? De preek is afgelopen, we schudden de woorden van ons af en gaan weer over tot de orde van de dag. Is dat de boodschap? In ieder geval kunnen we niet lang verkeren onder de druk van de hoogspanning van het vergezicht. Dat lijkt het dagelijks leven, waar er ook gewoon brood op de plank moet komen niet te verdragen. De geest, het visioen, de droom, kunnen daar ook niet zomaar in worden opgenomen. De regels over "geest die neerstrijkt uit het ledige zwerk en thuis komt onder de zerk van vast werk en dagelijks brood" vormen als het ware een tegenovergestelde beweging ten opzichte van het fragment over "het kind dat, vermoord in de put, maar eensklaps wakker geschud, roept om speelgoed en speelgenoot." Nijhoff schijnt het gedicht hier plotseling op zichzelf te betrekken en op zijn werk als dichter. Hij zit aan zijn schrijfbureau te zwoegen en is niet bereid en niet in staat om de angst voor de stilte, de ruimte en de

vrijheid duurzaam te verdragen; liever maar weer gewoon aan het werk. De geest moet – ook na het uur der waarheid – weer in ballingschap. Echter, de herinnering blijft in de vorm van het wolkje aan de hemel en de vreemdeling, gaande door de straat. In de begeleiding gaan de geïntensiveerde moment van inzicht fungeren als ankermomenten en ijkpunten. De kracht van de beleving kan er niet onophoudelijk zijn, maar de herinnering aan die ervaring is wel blijvend.

Maar, naar zich horen laat,
- want langzaam kwam men bij
uit de diepe mijmerij
en de man liep betrekkelijk vlug –
men zag hem nu op de rug.
Men had hem niet bepaald
feestelijk ingehaald.
daar was ook geen reden voor;
maar gelukkig liep hij door,
en toen de waarschijnlijkheid
dat men hem weldra kwijt
en voorgoed kwijt zou zijn
bij elke stap terrein
en aan waarschijnlijkheid won,
gaf heel de straat, kortom
ieder en iedereen
- met uitzondering van één,
en wie aandachtig las
weet dat het de rechter was, -
gaf, behalve de rechter dan,
geheel de straat den man
- sit verbo venia –
het heilig kruis achterna.

Men is liever van hem af. Ook al herinnert deze vreemdeling de mens aan zijn betere zelf, toch is men hem liever kwijt. Blijkbaar is het verschil met het feitelijke leven te groot. Is het omdat de rechter 'eigen schuld be-

kent', dat hij als enige de man niet de zegen nageeft om maar van hem verlost te zijn? Liever doet men weer het deksel op de put, om het roepende kind niet te horen. Maar het is maar de vraag of dat dan nog lukken wil. Als het kind in ons gewekt is, als het visioen is aangeraakt, dan laat het zich niet zomaar weer wegdrücken.

Maar voor de zoveelste keer
prees men de dag aleer
de avond was gedaald.
Men heeft leergeld betaald,
de man was de straat nog niet uit.
Plat tegen de vensterruit,
met het vitrage-net
bloedrood in het voorhoofd geplet,
kon men hem nog zien gaan.
Toen heeft zich iets voorgedaan
dat alle beschrijving tart.
De schrikt sloeg de straat om het hart.
Kokend van woede, doodsbleek,
de vuisten gebald, bekeek
men het ontzettende dat
beneden voortgang had.
De man had de kleine groep
kinderen die op de stoep
aan 't spelen waren bereikt. –

In het begin van het gedicht betekenden de kinderen nog niet veel. Ze onderstreepten slechts de afwezigheid van de gebruikelijke drukte. Maar inmiddels is dat veranderd. Het kind is wakkergeschud, de muziek van de onvervulde verlangens heeft gespeeld. Het vergezicht is gezien. Wat gebeurt er als de vreemdeling de kinderen in de straat bereikt? Wel, alles verzet zich tegen wat er gebeuren gaat! Na het visioen, volgt nu de realiteit. Na de verlichting van de geest volgt nu de praktijk van het leven. Dat kan niet zonder emoties. De dichter trekt alle regis-

ters open om de kracht van de ontsteltenis te laten zien: woede, angst, ontzetting. De kinderen laten zich niet opsluiten onder de zerk van vast werk en dagelijks brood. Zij hebben geen last van ruimtevrede die de mens in zijn tweede natuur eigen is geworden. Kinderen worden niet belemmerd door de angst voor de vrijheid. Zij spelen gewoon. Zoals is in het gedicht zo kan het ook zijn in de begeleiding. Het moment van de ervaring is geweest, het inzicht is geboren, maar dan de praktijk. Als de begeleider het punt aanraakt waarin het geleerde ook realiteit moet worden, dan is er toch weer verzet, niet zelden ook verwijt. Het gedicht roept op om aansluiting te zoeken bij het spelende kind in ons om van daaruit contact te maken met zowel de diepte als de hoogte, de schaduw en het ideaal.

Het is vaak niet wat het lijkt,
hun spel: soms staan ze maar
en praten wat met elkaar,
de woorden zelf zijn plezier.
Dat van dit groepje van vier
er één een meisje was,
men ontdekte het pas
wanneer het oog er op viel
dat haar witte matrozenkiel
naar onder overliep tot
een plooirokje als bij een Schot.
Eén der jongens stond met
zijn voet op een autoped
waar van hij aantoonde dat
het richtingaanwijzers had.
'Daar wordt het geen auto door',
zei de grootste in een plusfour.
'Van auto's gesproken', zei
hij er medelijdend bij,
'hebben jullie er geen?' –
Het meisje zwaaide haar been
over het nikkelen stuur,
- alles aan haar was natuur:

het neusje iets opgewipt,
het haar als een jongen geknipt,
te argeloos nog voor fatsoen, –
'dat kan je bij de onze niet doen',
zei ze, en zwaaide 't terug.
Met zijn handen op zijn rug
- waar kon hij ze hebben gedaan
met niet dan een badpakje aan? –
riep de kleinste: 'Belt die bel?'
De bel belde. En hij: 'Zie je wel,
bellen doen auto's niet.'
De bezitter, inmiddels, liet
met strak geworden gezicht
aldoor de vleugeltjes dicht
en klappend open slaan.
Een wonder is niet te weerstaan.
Niemand meer die iets zei.
Toen kwam de man voorbij.

In de kinderwereld spiegelen zich de maatschappelijke verhoudingen, maar nu als spel. De woorden – anders zo serieus – zelf zijn plezier. Met de rollen van man en vrouw wordt ook al gespeeld in kleding en kapsel, en de vraag of een autoped een auto kan zijn, blijkt heel belangrijk. De uitwisseling van argumenten lijkt volkomen triviaal, maar toch is het uiterst serieus. "Niets op de wereld is zo serieus als het spel van de kinderen", zei Winston Churchill reeds. Nijhoff lijkt het hier te willen onderstrepen door in dit dramatische gedicht waar voortdurend naar woorden gezocht wordt om het onuitsprekelijke tot uitdrukking te brengen, zoveel ruimte te geven aan deze kinderdialogen. In het spel ligt het ware besloten, zo lijkt hij te willen zeggen. In het spel is de natuur nog puur en levend. Het gedicht heeft met de wending naar de kinderen een beweging gemaakt van de tweede naar de eerste natuur, die die tweede natuur met het grootste gemak weet in te lijven.

– Hoe moeilijk blijkt dat andersom te zijn! – Misschien kunnen we hier voor de begeleiding uit leren, dat, na het moment van inzicht, ook het punt komt van gewoon doen! Stort je in het spel, beweeg mee met de beweging die zich voordoet, volg je impuls en laat je leiden door de stroom.

Nu is er een zeker spel,
door kinderen, heb ik het wel,
'schaduwlopen' gedoopt.
Er loopt een man en men loopt
op zijn schaduw trappend mee.
Gewoonlijk doet men twee
passen, tegen hij één.
Het ging door merg en been,
het was hartverscheurend, de groep
in een rijtje over de stoep
achter de vreemdeling aan
huppelend mee te zien gaan.
Het sneed, sneed door de ziel.
Plusfour en matrozenkiel
dansten, als een jong paar,
arm in arm naast elkaar,
houdende aan weerskant
de twee anderen aan de hand:
de matroos hielp het badpakje, dat
een schoentje verloren had
en straks het tweede verloor,
terwijl naast de plusfour
voortholde de eigenaar
van de haastig langs het trottoir
neergezette autoped. –
Tijd, meer dan tijd werd het
dat dit een einde nam.
Uit alle huizen kwam
het driftige geluid
van tikken tegen de ruit
als riep een nijldige hen
kuikens terug naar de ren.
De kinderen luisterden niet.
Want juist was iets geschied
al hun aandacht waard.

De schaduw hield halt. Onvervaard
sloegen zij de ogen op
en namen de vreemdeling op
die stil was blijven staan.
Nu zag hij hen ernstig aan,
het hoofd ten halve gekeerd.
Schoon nier verbouwereerd,
lieten ze elkaar niet los.
Als Klein Duimpjes in het bos,
stond nu het viertal daar
met de handen in elkaar
naar de steentjes omlaag te zien.
Het duurde een minuut misschien,
maar die een eeuwigheid was.
Toen deed de man een pas.
Met zijn vreemde, gestrekte gang
zag men – dit duurde niet lang –
hem spoedig de hoek omslaan.

De kinderen volgen hun impuls en laten zich leiden door de stroom. Zij nemen de gang van de vreemdeling onbekommerd op in hun spel en hollen met hem schaduw-lopend mee. Daar waar de volwassenen vanachter hun raam via deze vreemdeling aan hun alter-ego worden herinnerd en fundamenteel stil gezet worden bij hun bestaan, daar spelen de kinderen eenvoudig hun spel. Voor hen is er geen wolkje aan de hemel, geen vuiltje aan de lucht. Ook van dit spel wordt in het gedicht een moment gemaakt dat raakt aan de eeuwigheid. Ook hier worden we als lezer stilgezet, want de vreemdeling zelf houdt halt en kijkt de kinderen in de ogen. In een zekere verlegenheid over wat ze gedaan hebben, staan ze daar plotseling als kleine kinderen in de grote wereld. Het spel gaat wel mee met de stroom, maar gaat daar in het gedicht niet in op. De man tilt het er als het ware even bovenuit door zijn ogen er op te vestigen en aandacht te vragen voor de ernst ervan.

Om vervolgens te gaan zoals hij kwam, dat wil zeggen de hoek om te slaan en de straat de straat te laten.

Als begeleidingskundige parallel aan dit fragment: de begeleiding is voltooid als de deelnemers met een zekere verwondering en verlegenheid zich realiseren waartoe ze in staat blijken te zijn als ze het kind in zich de ruimte te geven en overgeven aan dat wat zich voordoet. Dan is er voldoende geleerd en is het vertrouwen gerechtvaardigd dat het zal worden opgenomen in het gewone leven.

Terstond ging ieder raam
wijd open, en wel zo wijd
als maar mogelijk was. 't Was tijd.
Want wat ontwaarde men daar?
De tafels stonden klaar.
Waar was dat aan te zien?
Aan de dampende soepterrien
midden op de tafel geplaatst,
en aan de bordjes waarnaast
het zilver lepeltje lag.
Door open voordeuren zag
men moeders naar buiten gaan
roepend een kindernaam
en klappende in de hand.
Er kwam van andere kant
nog een klappend gerucht.
Het kwam van hoog uit de lucht.
Het waren de mus, de spreeuw,
de merel weer en de meeuw.
Zij streken neer uit de goot.
Het sloeg, het tjipte en float
met trillende borst, luidkeels,
tot midden op straat, op de rails,
waarlangs thans kwam opgedaagd
de tram, een tijdlang vertraagd
door storing in het net
en die, stampvol bezet,
rijdende wat hij kon
de verloren tijd herwon.

Plotseling is de ban gebroken. Alles komt weer tot leven. Ramen en deuren gaan open, het eten blijkt op tafel te staan. De dingen keren terug in hun maatschappelijke orde. De tram rijdt zijn dienstregeling, weliswaar enigszins vertraagd door alles wat er gebeurd is. Het onheilspellende gerucht van de man aan het begin van het gedicht, krijgt nu zijn vertrouwende pendant in het handenklappen van de moeder, roepend een kindernaam. – De moeder en haar kind en het kind en zijn moeder is ook weer zo'n bekend thema bij Nijhoff. – Het gebaar van de moeder wordt ook beantwoord door een signaal uit de hemel, geen wolkje dit keer, geen slagschip ook, maar vogels die neerdalen en een vrolijk lawaai veroorzaken. De straat leeft weer. De normale gang van zaken is weer teruggekeerd. De dingen hernemen hun dagdagelijkse patroon. Zelfs de kinderen worden daarin weer opgenomen, zij het niet zonder moeite.

Maar kinderen keren, zo vlug
ze gaan, zo langzaam terug.
Zo zijn ze, zo ging het hier.
Het kostte wel een kwartier,
eer elk zijn servet voor had
en rustig aan tafel zat.

Wordt de spontane en oorspronkelijk natuur dan toch getemd tot het burgerlijk fatsoen van de tweede natuur? In zekere zin wel. Maar toch is er iets veranderd. In de kleinsamenlevingsorde, waarbinnen we nu eenmaal leven moeten, is er wel een symboolgevoeligheid geboren. Als de kinderen aan tafel zitten, netjes etend met servet en couvert, dan zijn er altijd nog de vogels en de bloeiende bomen, ook al zijn die nog niet gepland.

En bij de deur, op het dak,
ja zelfs op zijn dooie gemak
in 't open raamkozijn,
zong een klein vogeltje zijn
om kruimels popelend lied.
Alleen in de bomen niet.
Neen, niet in de bomen, want
die waren nog niet geplant.
Hoe mooi anders, ach, hoe mooi
Zijn bloesems en bladertooi. –
Hoe mooi? De hemel weet hoe.
Maar dat is tot daaraantoe.

Het moment der waarheid laat zich wel ervaren, maar nooit vastpakken. Het is er en daarna is het weer voorbij. De betekenis echter niet dat er niet iets veranderd is. Het kind is wakker geschud en leeft. Het verlangen is dan zelfs te horen in de zang van de vogels en de pracht van de bloesem en bladerdak. We kunnen het niet met woorden zeggen hoe mooi dat is, maar ons zwijgen daarover is toch veranderd, meer gevuld geraakt van verwondering. Het is de taak van de begeleidingskundige om ons iets dichters te brengen bij het moment der waarheid, bij het beslissende inzicht en om de doorwerking daarvan in het leven te laten ervaren in het feitelijke gedrag, niet primair als oefening of als vaardigheid, maar als spel en vorm van spontaniteit. Als de begeleider daar in slaagt, dan krijgen we iets meer de geest van de dichter en de vrijmoedigheid van het kind.

Nabeschuiving

Met de bovenstaande interpretatie hebben we natuurlijk geen definitieve uitleg willen geven van dit gedicht. Wel is het de bedoeling om, met behulp van het gedicht, met nieuwe ogen te kijken naar het werk van de begeleider. De grote vloed aan begeleidingsvormen die op dit moment wordt aangeboden onder de termen coaching, training, advisering, supervisie, counseling en mentoring kan gezien worden als een zich uitwaaierend toepassingsveld van de psychologie, waarin veelal de nadruk ligt op vaardigheid en methodiek. Er wordt gesproken over technieken en instrumenten (Van Ass, 2012), of erger dan dat, de toolkit van de coach. De filosoof Harry Kunneman (2005) heeft zijn bedenkingen bij de rol die coaching inneemt in de huidige samenleving. Hij vraagt zich af of coaching aan de productiezijde niet dezelfde rol vervult als marketing aan de consumptiezijde: mensen ertoe bewegen om uit vrije wil te doen wat de industrie wenst dat ze doen. Ook Coenen (2013) is kritisch, hij verklaart coaching zelfs de oorlog. Zijn pleidooi is om toch vooral de gelaagdheid en de meerduidigheid te blijven zien in allerlei begeleidingssituaties en te beseffen dat we de wereld niet naar onze hand kunnen zetten.

In deze geest zou ik willen dat wij, begeleidingskundigen, ons laten inspireren door denkers, dromers en dichters die beseffen dat waarheid zich niet laat opleggen door middel van een techniek en dat inzicht niet methodisch af te dwingen is, maar dat we die ontvangen als een geschenk en hebben te bewaren als een opgave. Kunneman (2005) stelt voor om de toepassingswetenschappen, zoals psychologie geworden is, onze samenleving vergezeld te laten gaan door de geesteswetenschappen, zodat de

techniek gevuld wordt met het symbool. Van Rosmalen (2016) zoekt in de muzen een tegenkracht bij het professionaliseren van beroepskrachten, een herinnering aan het echte leven bij het socialiseren van onze tweede natuur. Onze verkenning van *Het uur U* is een poging om aan die oproep te beantwoorden en een overgangsgebied te creëren tussen inhoud en methode, tussen cultuur en techniek, in de hoop dat daarmee ook de geest van de begeleidingskundige een moment in vergezichten zal dwalen en dingen verstaan die nimmer het oor vernam. Het gedicht fungeert – misschien wel juist voor de begeleidingskundige – als een herinnering en aansporing om ons niet op te laten sluiten in de tweede natuur van conventies en verwachtingen die verbonden is aan rol en functie, maar telkens weer het kind in ons wakker te schudden, te spelen en in vergezichten te dwalen. Alleen dan zullen we ook in staat zijn de stille ruimte te creëren die nodig is voor degenen die onze begeleiding zoeken, opdat zij weer hartklop en droom, en wanhoop en stille hoop gaan horen.

Literatuur

- Ass, S. van (2012), *Het coachingstechnieken boek*. Amsterdam: Boom-Nelissen.
- Coenen, B. (2013), *Coaching de oorlog verklaard*. Rotterdam: 2010Uitgevers.
- Dijk, Y. van (2007). *Leegte, leegte die ademt. Het typografisch wit in de moderne poëzie*. Nijmegen: Vantilt.
- Kunneman, H. (2005). *Voorbij het dikke ik. Bouwstenen voor een kritisch humanisme*. Amsterdam: SWP.
- Nijhoff, M. (1995). *Verzamelde gedichten*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Ronde, M.A. de (2015). *Speelruimte voor ervaring en reflectie. Een praktijkgericht onderzoek naar het gebruik van spel in begeleidingssituaties*. Delft: Eburon.
- Ronde, M.A. de (2017). Licht uit zwarte spiegelgrond. Martinus Nijhoff als leermeester in zelfreflectie. *Tijdschrift voor Begeleidingskunde* 5 (4), 56-60.
- Ronde, M.A. de & Filcheva, R.M. (2008), *Der Schrei der Erleuchtung ist Stumm. Over stilte in het gesprek*. In: *Tijdschrift voor supervisie en coaching*. Jaargang 25, nr. 3. p.59-65.
- Weijers, G. (2008). Levensthema's en loopbaanleren. In F. Meijers & M. Kuijpers (red.), *Loopbaanleren. Onderzoek en praktijk in het onderwijs* (pp. 231-240). Apeldoorn: Garant.